

Ewa Bielska
Katedra Pedagogiki Społecznej
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Identyfikacja studentów z liberalnym systemem wartości w kontekstach społeczeństw Danii i Polski

WSTĘP

Cechą współczesnych społeczeństw jest fakt podlegania przez nie procesom dynamicznych przemian. Są to przemiany wielowymiarowe dotyczące sfer światopoglądowych, filozoficznych, aspektów ekonomicznych, politycznych. Liczne ze wspomnianych kierunków trendy definiowane są przez pryzmat przedrostka „post-“, jak: postmodernizm, postindustrializm, postkapitalizm, postkomunizm. Są to uwarunkowania implikujące konieczność podejmowania nowych ról społecznych, modyfikowania działań funkcjonujących w ich kontekście aktorów rzeczywistości społecznej, podejmowanie przez nich wyzwań związanych z refleksyjnym działaniem w kondycjach niestereotypowych, wielokulturowych, nie podporządkowanych nowoczesnym metanarracjom określającym zakres normy, funkcjonalności, kultury elitarnej i popularnej oraz ich praw między innymi w kontekstach edukacyjnych oraz wielu innych zakresów rozpiętych na dymensji prawomocności i autorytarnie ustalonej marginalności. Funkcjonowanie w kondycjach „post-“, wiąże się w tymże kontekście z koniecznością funkcjonowania refleksyjnego, twórczego, elastycznego, otwartego (por. Melosik, 1995; Melosik, 1997; Melosik, 2002). W artykule niniejszym zaprezentowane zostały wyniki analiz prowadzonych w latach 1999-2002 dotyczących porównania zakresu identyfikacji z wyznacznikami liberalizmu

reprezentowanych przez studentów polskich i duńskich w kontekstach społeczeństw Danii i Polski. Dania traktowana była w założeniach realizowanych badań jako społeczeństwo funkcjonujące w kontekście polityczno-ekonomicznym typu *welfare-state*, jednocześnie zaś reprezentujące tzw. post-industrialny etap rozwoju na wymiarze zarówno gospodarczym jak i kulturowym. Polska z kolei traktowana było jako społeczeństwo typu postkomunistycznego, znajdujące się na etapie późnej transformacji, jednocześnie łączące w poszczególnych elementach własnego funkcjonowania elementy wczesnej nowoczesności, nowoczesności oraz późnej nowoczesności.

PODSTAWOWE DANE DOTYCZĄCE KONTEKSTU SPOŁECZNEGO REALIZOWANYCH BADAŃ

Państwa, których zasady funkcjonowania określane są terminem systemu *welfare-state* i których przedstawicielem jest Dania charakteryzują się przyznaniem statusu istotności działaniom z zakresu opieki społecznej, wsparcia, swoistej redystrybucji środków ekonomicznych pomiędzy poszczególnymi, funkcjonującymi w ramach społeczeństwa podmiotami. Niejednokrotnie wskazuje się, iż u podstaw praktykowania takiego rodzaju polityki leżą preferencje wobec zasady równości, jednakże wobec założenia tego wysuwane są różne opinie polemiczne. Jak wskazuje Jorgen Goul Andersen, to nie zasada równości jest elementem istotnym, ale antycypacja własnej potrzeby jednostek skorzystania w przyszłości z pomocy instytucji państwa. Redystrybucja oraz równość stają się w kontekście współczesnych założeń systemu *welfare-state* raczej konstruktami, które należy chronić, niż przedmiotami aspiracji, punktem docelowym (Andersen, 1993, s. 25-26). Z kolei jak zauważa Judith Friedman Hansen, u podstaw działania systemu *welfare-state* leży świadomość odpowiedzialności każdego uczestnika społeczeństwa za dobrostan funkcjonowania innych jego członków, oraz

świadomość jedności społeczeństwa (Friedman Hansen, 1980, s. 17). W społeczeństwie duńskim w okresie dekady lat '80 i '90 praktykowanie zasad systemu *welfare-state* przybrało raczej formę współlistnienia państwa i społeczeństwa obywatelskiego niż państwa i instytucji rynku, zaś fakt redystrybucji dóbr oraz zasada równości stały się raczej elementami otoczonymi swoistą ochroną niż celami stanowiącymi obiekt dążenia (Andersen, 1993, s. 26).

Dania określana jest jako kraj – obok innych państw Skandynawskich – reprezentujących postindustrialny typ społeczeństwa. Charakteryzowany jest on poprzez pryzmat przewagi sektora usług w strukturze zatrudnienia, liczebnym wzrostem kadr profesjonalno-technicznych, cieszących się uprzywilejowanym statusem społecznym, wynikającym z realizacji zawodowych działań opierających się na kontroli wiedzy naukowej oraz jakości środków przekazu informacji. Jest to społeczeństwo typu, tzw. post-fordystycznego, odchodzącego od wzorców masowego wytwarzania jednolitych produktów i ukierunkowaniem na produkcję dóbr odpowiadających na potrzeby partykularnych grup konsumentów. Przewaga sektora usług przyczynia się do wystąpienia sytuacji znacznego udziału kobiet w aktywnościach zawodowych. Społeczeństwo post-industrialne charakteryzuje się również ukierunkowaniem silnej preferencji wobec wiedzy, wykształcenia, które odpowiednio do reguły merytokracji stanowią główne kryterium osiąganego awansu zawodowego (Esping – Andersen, 1993, s. 9-23; Radziewicz-Winnicki, 1995, s. 22-23). Dania jest jednym z najlepiej wykształconych społeczeństw krajów Unii Europejskiej (Głąbicka, 2002, s. 140). W 1998 roku 55% populacji przynależącej do odpowiedniej grupy wiekowej stanowili studenci szkół wyższych (Świat w liczbach, 2003, s. 74).

Proces transformacji, który stał się udziałem społeczeństw określanych jako „post-komunistyczne” zawiera w swoim obrębie zespół

charakterystycznych elementów, takich jak: przejście od gospodarki planowej do rynkowej, od własności państwowej do własności prywatnej, od państwa sterowanego monopartyjnie do opartego na wzorcach demokracji liberalnej, a także asymilacja wzorców nowoczesności takich jak dążenie do wykreowania „demokratycznego państwa prawa, otwartej gospodarki rynkowej, zaawansowanej technologii i społecznego dobrobytu”, z kolei w aspekcie mentalności społecznej jest procesem promującym (nagradzającym) postawy przedsiębiorcze, aktywne analizowane zarówno na poziomie ogólnonarodowym jak i lokalnym. Jak określa Piotr Tobera, transformacja określa proces konstruowania w obrębie byłych krajów postkomunistycznych rzeczywistości podporządkowanej w swoim funkcjonowaniu zasadom wolnorynkowym, kapitalistycznym (Tobera, 2000, s.18-19). Witold Morawski określa realizujące się w społeczeństwie polskim procesy jako „zmianę instytucjonalną”, określającą proces tworzenia się i krystalizowania nowych - przynależnych do sfer: politycznej, gospodarczej oraz społecznej - reguł. Jednocześnie w kontekstach instytucjonalizacji politycznej wskazuje na dążenie do liberalnej demokracji, w kontekstach instytucjonalizacji gospodarczej podkreśla procesy tworzenia gospodarki rynkowo prywatnej zaś w kontekstach społeczno-kulturowych wskazuje na tworzenie społeczeństwa obywatelskiego (Morawski, 2000, s.12). Etap inicjowania, znajdującej się obecnie w fazie postrewolucyjnej transformacji (charakteryzującej się, m.in. wzrastającą społecznie potrzebą stabilizacji; reintegracją grup interesów; petryfikacją międzynarodowej pozycji kraju) (Wnuk-Lipiński, 1999, s.31-32), charakteryzował się przewidywaniem jej „imitacyjnej”, „mimetycznej” natury, co oznaczało, iż procesy przekształceń doprowadzą do odtworzenia w kontekstach polskich podstawowych cech zachodnioeuropejskiego ładu społecznego, co umożliwiłoby realizację integracji politycznej oraz gospodarczej kraju z Unią Europejską i innymi instytucjami zachodu. Podstawami wskazanego planu stały się założenia liberalnej filozofii politycznej, teorii modernizacji, klasycznej ekonomii oraz polityczno-

socjologicznych koncepcji „przejścia do demokracji” wskazujące, iż istnieje jeden normatywny i uniwersalny wzór przekształceń ustrojowych (Jasiecki, 1996, s.115-116). Andrzej Radziewicz-Winnicki określa gospodarcze konteksty sytuacyjne społeczeństwa polskiego lat '90 jako „ład mieszany”, charakteryzujący się współistnieniem odrębnych obszarów rzeczywistości, łączących zróżnicowane opinie dotyczące racjonalności ekonomicznej, sposobu działania i systemów motywowania, oczekiwania wyrażane przez uczestników systemu oraz ich świadomość dotyczącą nowych kontekstów społecznych. Konteksty powstałego „ładu postmonocentrycznego” charakteryzują się przy tym zaistnieniem sytuacji, w której „ścierają się mechanizmy instytucjonalne i postawy społeczne należące do (...) konstelacji kulturowych: >>rdzenia transformacji<< i >>wachlarza alternatyw<<” (Radziewicz-Winnicki, 1997, s.23-26). Cytowany powyżej autor wskazuje na współistnienie – nie tylko w kontekstach polskich, ale w obrębie społeczeństw podlegających trendom współczesnych zmian - idei charakterystycznych dla różnorodnych systemów kulturowych, odnoszących się do przekonań politycznych, ekonomiczno-społecznych i kulturowych. Co wyraża się współistnieniem szerokiego spektrum opcji światopoglądowych: skrajnie liberalnych, poprzez postawy nacechowane swoistą fobią socjalistyczną, po preferencje kierowane wobec niejednokrotnie pozbawionej dyscypliny światopoglądowej i nacechowanej wewnętrznymi sprzecznościami - opcji ekonomii mieszanej (Radziewicz-Winnicki, 1997, s. 23-26). Mirosława Marody określiła koniec dekady lat '90 społeczeństwa polskiego jako etap „oswajania rzeczywistości”, polegający na wzajemnym dostosowywaniu się starych instytucji oraz przyzwyczajęń do nowych preferowanych w kontekstach wolnorynkowego typu relacji postaw (Domański, Ostrowska, Rychard, 2000, s.9).

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Proces badawczy, którego efektem są prezentowane wyniki realizowany był w okresie lat 2000-2002. Badaniami objęci byli studenci Uniwersytetu Śląskiego kierunku pedagogika, studiujący w systemie zarówno dziennym jak i zaocznym oraz studenci Duńskiej Akademii Pedagogicznej w Kopenhadze i Uniwersytetu Kopenhaskiego studiujący na następujących kierunkach: pedagogika, antropologia, socjologia, ekonomia. Ogółem badaniami objętych zostało 40-osobowa grupa studentów Uniwersytetu Śląskiego oraz 50-osobowa grupa studentów uczelni duńskich. Badania podporządkowane zostały paradygmatowi jakościowemu. Wykorzystano metodę pogłębionego nie skategoryzowanego wywiadu, analizę treści pisemnych wypowiedzi studentów odpowiednio do dwóch tematów: *Ja w kontekstach społeczeństwa liberalnego* oraz *Spółeczeństwo liberalne a wartości które cenię* oraz analizę treści literatury przedmiotu.

USTOSUNKOWANIE BADANYCH WOBEC RYNKU PRACY. IDENTYFIKACJA Z WYZNACZNIKAMI LIBERALIZMU EKONOMICZNEGO

Jednym z kluczowych elementów implikowanych przez zasady liberalizmu ekonomicznego jest preferencja wobec wolnego rynku, jak najdalej posuniętego ograniczenia interwencji instytucji państwa w zakres funkcjonowania instytucji ekonomicznych, które w optymalnej sytuacji funkcjonować powinny na drodze samoregulacji, zgodnie z koncepcją *niewidzialnej ręki rynku*.

Dania stanowi państwo o jednym z niższych wśród innych państw Unii Europejskiej osób bezrobotnych. W 1999 roku w Danii wynosił on 4,9% (Statistical Ten-Year Review 2000, s. 49), W latach 1994-1994 na najszerszą skalę wśród krajów Unii Europejskiej realizowane działania oparte na technice tzw. „*jobrotation*” polegającej na zatrudnianiu w pełnym bądź niepełnym wymiarze etatu osób bezrobotnych na stanowiskach pracowników

aktualnie przebywających na urlopie macierzyński, wychowawczym, zdrowotnym lub wypoczynkowym. Wspomniana inicjatywa finansowana była ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego (Grewiński, 2001, s. 129). W porównaniu z innymi krajami Unii Europejskiej w Danii istnieje sytuacja największych możliwości uzyskania zatrudnienia przez młodzież w okresie pierwszych 6 miesięcy bezrobocia, gdzie w 1999 roku w wieku poniżej 25 lat bez pracy pozostawało 6% populacji osób zdolnych do podjęcia pracy zarobkowej we wspomnianej grupie wiekowej (Głębicka, 2002, s. 153-154).

W przypadku społeczeństwa polskiego znaczącym jest fakt, iż realizujące się w jego kontekstach procesy transformacyjne zawierające we własnym obrębie szerokie przemiany sfer społecznych i ekonomicznych stwarzając szerokie szanse działania jednocześnie łączą się z wystąpieniem negatywnych w percepcji społecznej skutków, takich jak: masowe bezrobocie, ograniczenia zakresu oddziaływań opiekuńczych ze strony państwa, obniżenie jakości i dostępności usług infrastruktury społecznej uprzednio utrzymywanej przez subsydia i dotacje budżetowe (Radziejewicz-Winnicki, 1997, s.13-14). Jednocześnie kondycje funkcjonowania społeczeństwa wolnorynkowego łączą się z zaistnieniem istotnego stopnia niepewności społecznej wynikającej, m.in. z braku gwarancji zachowania uzyskanej pozycji życiowej (Kochanowicz, 1999, s.10).

Pod wpływem pojawiających się problemów społecznych takich jak: bezrobocie, ograniczenie dostępności do opieki zdrowotnej, brak środków utrzymania i opieki doświadczany przez ludzi w starszym wieku, rosnące zróżnicowanie majątkowe, zagrożenie ekologiczne, w obrębie dyskursu publicznego zaczęły pojawiać się głosy stanowiące wyraz refleksji dotyczącej oceny kierunków i możliwości rozwoju liberalizmu gospodarczego (Zboroń, 1998, s.22). W roku 2000 w stanie bezrobocia znajdowało się 16,7% osób sklasyfikowanych jako potencjalna siła robocza (Świat w liczbach 2003, s. 185).

Wskazując na własne aspiracje określające fakt realizacji zadań zawodowych w obrębie instytucji finansowanych ze środków budżetu państwa bądź prywatnych, badani studenci polscy najczęściej wyrażali brak jednoznacznie określonych preferencji. Jak wielokrotnie stwierdzali, chęć pracy w zawodach łączących się z situsem pedagoga określa wyższe prawdopodobieństwo zatrudnienia w instytucjach finansowanych ze strony budżetu państwa, badani wskazywali na antycypację braku możliwości uzyskania satysfakcjonującego poziomu wynagrodzenia finansowego z tytułu pracy we wspomnianych instytucjach, jednocześnie jednak czynnikiem znaczącym określane było swoiste poczucie stabilizacji, bezpieczeństwa wynikające z relatywnie – w opinii badanych – niższego zagrożenia utratą pracy. Podobnie studenci duńscy, również najczęściej wskazywali na brak jednoznacznie określonych preferencji pracy w ramach instytucji finansowanych ze środków budżetu państwa bądź prywatnych. Wskazywali podobnie jak studenci polscy na wysokie prawdopodobieństwo podjęcia pracy w instytucji budżetowej ze względu na istniejące tam możliwości zatrudnienia pedagoga, antropologa, bądź socjologa. Niektórzy spośród badanych wyrażali niechęć funkcjonowania zawodowego w instytucji prywatnej, którą kojarzyli z intensywnym podporządkowaniem zasadom konkurencji. Generalnie badani podkreślali chęć wykonywania interesujących z ich perspektywy zadań zawodowych, bez względu na sektor do którego należałaby instytucja zatrudniająca. Jednocześnie w większości przypadków wskazywano na preferencję wobec elementów strukturalnych pracy i ich atrakcyjności przed oczekiwanymi profitami ekonomicznymi. Również podobnie jak studenci polscy badani studenci duńscy nie wyrażali aspiracji związanych z podjęciem własnej inicjatywy gospodarczej, określając taką perspektywę jako nieadekwatną do predyspozycji badanego bądź generalnie nieatrakcyjną.

Wskazując na własne ustosunkowanie wobec kondycji wolnego rynku badani wyrażali preferencję wobec możliwości udziału w charakteryzującym się

pluralizmem oferowanych dóbr konsumpcyjnych rynku, jednocześnie jednak poddawali krytyce trendy, wyrażające się w preferencjach masowości, jednolitości, produkcji masowej, prowadzących do swoistej dehumanizacji zarówno jednostek biorących udział w procesie produkcji i dystrybucji jak również korzystających z nich konsumentów¹.

Jednym z charakterystycznych dla kondycji wolnego rynku elementów zarówno badani studenci polscy jak i duńscy określili rywalizację realizowaną w kontekście zawodowym. Relacja rywalizacji, współzawodnictwa stanowi jedną z kategorii wzajemnych stosunków praktykowanych w ramach dynamicznej, nacechowanej pluralizmem rzeczywistości policentrycznej, pozostałe kategorie, to niezależne względem siebie działania podmiotów społecznych oraz współdziałanie (Syrek, 1995, s. 86). Opinie dotyczące samej zasady nacechowane były zarówno w opiniach studentów polskich jak i duńskich ambiwalencją. Badani określali rywalizację jako czynnik mobilizujący do działania, skłaniających do podejmowania decyzji opierających się na kreatywności jednostkowej, skłaniający do samodoskonalenia się uczestników kontekstu zawodowego, skłaniający do podejmowania odpowiedzialności za jakość realizacji poszczególnych zadań. Jednocześnie wskazywano na niekorzystne zjawiska towarzyszące podejmowanym, opartym na zasadzie rywalizacji działaniom, takie jak: realizacja celów bez respektowania praw i podmiotowości partnera interakcji, podejmowanie działań nieuczciwych, niezgodną ze swoistą „etyką *business'u*”. Wskazywano również na problemy wynikające z dążenia do zestawienia relacji rywalizacji z relacjami koleżeństwa i partnerstwa. W tymże kontekście niektórzy spośród badanych studentów duńskich wskazywali na preferencję wobec relacji współpracy przed relacjami rywalizacji. Wśród wartości i elementów szczególnie

¹ Opinie takie wyrażane były zarówno przez studentów polskich jak i duńskich. Kierunkiem form produkcyjnych dominujących w społeczeństwach typu postindustrialnego i których przedstawicielem jest Dania jest tzw. *post-fordyzm*, wyrażający się w odchodzeniu od produkcji masowej ku wytwarzaniu dóbr na potrzeby poszczególnych grup klientów.

charakterystycznych dla kondycji wolnorynkowych badani wskazywali także ukierunkowanie na preferencję wobec indywidualizmu jednostki. Podobnie jak w przypadku analiz dotyczących rywalizacji, również w przypadku podejmowania refleksji nad indywidualizmem podkreślano preferencję wobec podporządkowania jej zasadom uczciwości oraz szacunku wobec innych uczestników interakcji, respektowania ich praw i podmiotowości. Wskazywano na interpretację zasad indywidualizmu określającą go jako stan personalnego postrzegania się uczestników interakcji zawodowych, w tym przypadku indywidualizm stanowi antytezę interakcji zdehumanizowanych, opierających się na współdziałaniu ról zawodowych.

W kontekście analiz procesów wolnorynkowych badani wskazywali na problematykę likwidowania nieprofitowych instytucji zatrudniających, oraz łączącą się ze wspomnianymi procesami eskalacją zjawiska bezrobocia. Równolegle jednak wyrażano deklarację świadomości dotyczącej konieczności dostosowania instytucji – ich form, realizowanych funkcji i zadań do potrzeb charakterystycznych dla liberalnego społeczeństwa wolnorynkowego, funkcjonującego w kontekście rynku globalnego. Podkreślano istotność podejmowania działań mających na celu ograniczanie społecznych kosztów realizowanych procesów transformacyjnych, ograniczania działań przekształceniowych pociągających za sobą konieczność pozbawiania pracy jednostek dotychczas w nich zatrudnionych. Wyrażano preferencję wobec poszerzania kwalifikacji jednostek i grup zagrożonych stanem bezrobocia, bądź aktualnie w nim przebywających, podejmowanie działań edukacyjnych, stanowiących odpowiedź na aktualnie istniejące potrzeby społeczne i gospodarcze. Wypowiedzi studentów polskich, dotyczące ustosunkowania wobec idei wobec liberalizmu ekonomicznego wyraźnie wskazują na występowanie postaw nacechowanych ambiwalencją, wynikającą z trudności zestawienia wymagań wiążących się z koniecznością przekształceń w obrębie instytucji ekonomiczno-gospodarczych społeczeństwa z dobrostanem

poszczególnych funkcjonujących w kontekście rzeczywistości społecznej jednostek. Studenci polscy podobnie jak w przypadku ambiwalentnego ustosunkowania wobec kondycji wolnego rynku, również wyrażali ambiwalentne antycypacje dotyczące możliwości własnego funkcjonowania w kondycjach społeczeństwa wolnorynkowego, gdzie obok przekonań dotyczących możliwości uzyskania satysfakcjonującej pozycji w jego obrębie przez jednostki kompetentne w kategoriach aktualnych potrzeb zawodowych, wyrażeniu satysfakcji z faktu możliwości uczestnictwa w kondycjach nacechowanych prawem do dokonywania wolnego wyboru z szeregu rozwiązań alternatywnych, gotowości podejmowania aktywności zawodowej w warunkach wysoko ewaluowanych zasad konkurencji, wskazywano na zagrożenia wynikające z faktu eskalacji zjawiska bezrobocia oraz zaniepokojenie konsekwencjami łączenia instytucji rodzimych z rynkiem globalnym. Zarówno wśród studentów polskich jak i duńskich kilku badanych wyraziło deklarację braku znajomości kondycji charakterystycznych dla rzeczywistości wolnorynkowej.

USTOSUNKOWANIE WOBEC ZASAD LIBERALIZMU POLITYCZNEGO

O ile państwo liberalne określane jest jako konstrukcja charakteryzująca się asymilacją norm działania ukierunkowanych na preferencję minimum interwencji instytucji państwa w zakres funkcjonowania społeczeństwa, o tyle państwo podporządkowane we własnym działaniu systemowi *welfare-state* jest jego przeciwieństwem i charakteryzuje się podejmowaniem działań w celu kształtowania dobrobytu społecznego, poprawy jakości życia społeczeństwa (Wiśniewski, 2002, s. 79). Do problematyki związanej z działaniami mającymi na celu wyrównywanie możliwości uczestnictwa w usługach instytucji funkcjonujących w obrębie państwa badani wielokrotnie nawiązywali

w trakcie analiz dotyczących preferowanego zakresu interwencji państwa w zakres funkcjonowania społeczeństwa, a więc określając własne ustosunkowanie wobec idei liberalizmu politycznego. Wszyscy badani – zarówno studenci polscy jak i duńscy - wskazali na preferencję dotyczącą kreowania warunków równych i powszechnych możliwości uczestnictwa w usługach służby zdrowia, instytucji edukacyjnych, instytucji socjalnych, rynku pracy. Studenci polscy wskazywali w tymże kontekście na specyfikę kondycji polityczno-społecznych społeczeństwa asymilującego wzorce liberalizmu ekonomicznego, jednocześnie charakteryzującego się znacznym odsetkiem populacji pozostającej w stanie bezrobocia, spauperyzowanej, zmarginalizowanej, w których kontekstach – jak stwierdzano – pojawia się potrzeba podejmowania ingerencji ze strony instytucji państwa, wyrównującej możliwości powszechnego korzystania z podstawowych usług jak również zaspokojenia elementarnych potrzeb zarówno egzystencjalnych jak również psychologicznych i społecznych. W tymże kontekście wskazywano na istotność interwencji podejmowanych ze strony instytucji państwowych mających na celu korygowanie rynku pracy. Wyrażano preferencję wobec podejmowania ze strony instytucji państwa działań mających na celu wsparcie jednostek pozostających w stanie bezrobocia, zwłaszcza kreowanie programów edukacyjnych mających na celu przekazywanie oraz poszerzanie kwalifikacji zawodowych co w dalszym etapie prowadzić miałyby do zwiększenia możliwości uzyskania zatrudnienia, jak również wskazywano na preferencję wobec interwencji instytucji państwa w zakres organizowania nowych stanowisk pracy. Generalnie podejmowane działania ukierunkowane powinny być – w opinii tak polskich jak i duńskich studentów – na uaktywnienie jednostek oraz zapobieganie wystąpieniu zjawiska tzw. wyuczonej bezradności. Badani studenci polscy w swoich wypowiedziach wyrażali świadomość zaistnienia specyficznych – wolnorynkowych – kondycji w obrębie rynku zatrudnienia, pojawienie się preferencji wobec realizowania ról zawodowych przez jednostki kreatywne, charakteryzujące się elastycznością,

otwartością intelektualną, jednocześnie jednak wskazali na konieczność podjęcia rewizji stereotypowego postrzegania jednostek kwalifikowanych do wykonywania ról zawodowych, wskazano na preferencję wobec respektowania zasad merytokracji. Z kolei studenci duńscy uzasadniając wyrażaną przez siebie preferencję wobec podejmowania ze strony instytucji państwa swoistych ingerencji w zakres funkcjonowania społeczeństwa wskazywali na specyfikę uwarunkowań społeczeństwa późnego industrializmu oraz postindustrializmu – charakteryzującego się zerwaniem z tradycyjnie reprezentowanymi stylami życia, przedefiniowaniem tradycyjnych ról realizowanych przez poszczególnych członków grupy rodzinnej, w opinii badanych – we wspomnianych kondycjach pojawia się preferencja wobec przejęcia poszczególnych funkcji, zwłaszcza edukacyjnych i opiekuńczych przez instytucję państwa. Jednocześnie jednak wskazywano na kondycję społeczną charakteryzującą się występowaniem elementów alienacji społecznej, zanikiem sieci wsparcia społecznego w obrębie struktur pierwotnych, zanikiem więzi i odpowiedzialności społecznej. Problem więzi społecznych analizowanych w kontekście społeczeństwa liberalnego jest zagadnieniem poddawany analizie w literaturze przedmiotu, jak wskazuje Ralf Dahrendorf sama koncepcja wolności wskazuje na szereg pytań dotyczących odpowiedzialności, funkcjonowania w kontekście więzi społecznych, swoistej zależności od innych uczestników kontekstów społecznego, jak pisze wspomniany socjolog: „Liberalnym działaniem i myśleniem zaważadnęła obecnie kwestia: jak możemy zagwarantować jednocześnie konstytucję wolności i stanowiącą o przynależności więzi społeczne?” (Dahrendorf, 1996, s. 9). Dahrendorf wskazuje na określone postulaty dotyczące kreowania więzi społecznych w kontekście społeczeństwa demokratycznego oraz liberalnego, wskazując na preferencję wobec występowania relacji odpowiedzialności wzajemnej bez wytwarzania zależności, „muszą dawać jednostkom swobodę realizowania własnych

interesów na rynku i w publicznej sferze polityki; wskazuje na implikowanie więzi społecznej w zakres wzorców funkcjonowania publicznego społeczeństwa, wykraczające poza postawy indywidualne; implikowanie charakteru więzi niezależnego od kondycji politycznych oraz ekonomicznych; implikowanie postaw odpowiedzialności społecznej uczestnikom społeczeństwa niezależnie od wyznawanych przez nich perspektyw ideologicznych i przynależności (por. Dahrendorf, 1996, s. 15-16)

Zarówno badani studenci duńscy jak i polscy wskazywali w swoich wypowiedziach na preferencję wobec kreowania w ramach polityki państwa kondycji umożliwiających powszechne uczestnictwo w usługach instytucji edukacyjnych, służby zdrowia, instytucji socjalnych. Wszyscy badani wskazali na preferencję wobec zachowania statusu bezpłatności korzystania z wymienionych usług. Stworzenie kondycji powszechnego uczestnictwa w edukacji określano przy tym jako warunek rozwoju społecznego oraz utrzymywania standardu wyznaczanego przez kierunek rozwoju zmierzających w kierunku form postindustrialnych społeczeństw zachodnich. Stworzenie kondycji powszechnej możliwości korzystania z usług instytucji służby zdrowia oraz instytucji edukacyjnych analizowane było przez studentów polskich także jako czynnik warunkujący jeden z elementów poczucia bezpieczeństwa uczestników kontekstu społecznego, a tym samym sprzyjający zachowaniu odpowiedniej kondycji zdrowotnej społeczeństwa – stanowiącej jeden z istotnych jego kapitałów, tym samym stworzenie warunków powszechnego dostępu do wspomnianych instytucji traktowane jest jako swoista inwestycja społeczna – kapitał społeczny (por. Drucker, 1999, s. 14).

Studenci duńscy wskazując na sfery rzeczywistości w obrębie których uzasadnione jest podejmowanie interwencji ze strony instytucji państwa wskazywali na działania mające na celu wyrównywanie kondycji społecznego funkcjonowania mężczyzn i kobiet. Wskazywano również na zasadność subsydiowania ze środków instytucji państwa działalności artystycznej.

W swoich wypowiedziach badani wyrażali preferencję wobec praktykowania działań kooperacji, podziału funkcji i zadań pomiędzy strukturami działającymi z inicjatywy instytucji państwa a organizacjami społecznymi, pozarządowymi, prywatnymi. Jednocześnie instytucji państwa przypisywano główną odpowiedzialność za kreowanie warunków zaspokojenia potrzeb społecznych, przypisując pozostałym wymienionym instytucjom status struktur pomocniczych, których jakość działania podlegałaby ewaluacji kontroli ze strony instytucji państwa. Przypisywanie odpowiedzialności za realizację poszczególnych działań instytucji państwa niejednokrotnie argumentowany był w wypowiedziach badanych studentów faktem płacenia podatków przez obywateli. Badani w większości wyrażali akceptację funkcjonowania systemu opodatkowania, wskazywano jednak na postulat ustalenia jego wysokości na poziomie sumy niezbędnej do zaspokojenia potrzeb społecznych. jednocześnie studenci polscy znacznie różnili się w deklaracjach zaufania dotyczącego optymalnych form wykorzystania środków uzyskanych w ramach podatków przez instytucję państwa. Studenci polscy wyrażali opinię wskazującą na niskie zaufanie dotyczące optymalnego wykorzystania wspomnianych środków, wskazywano na niski standard funkcjonowania instytucji opieki medycznej, elementy systemu edukacyjnego, m.in. mało – w opinii studentów – urozmaicone możliwości korzystania z programów stypendialnych. Studenci duńscy z kolei wskazywali na akceptację istniejącego systemu opodatkowania, uznając, iż zarówno jego formy jak również wysokość są społecznie uzasadnione. Wskazywano, iż istotnym elementem jest przejrzystość systemu, znajomość celów, na realizację których przeznaczane są odprowadzane kwoty. Jednocześnie przypisywano preferencję wobec systemu opierającego się na zasadach *welfare-state* przed systemem opartym na indywidualnym pokrywaniu kosztów usług realizowanych w ramach sprywatyzowanych instytucji. Zasady *welfare-state* określone zostały jako zapobiegające marginalizacji jednostek funkcjonujących w ramach systemu społecznego poprzez zapewnienie

powszechnego dostępu do usług edukacyjnych, służby zdrowia, usług socjalnych, system opodatkowania określany był również jako środek pozwalający na zapewnienie niezbędnych warunków egzystencji jednostek i grup znajdujących się w niekorzystnej sytuacji ekonomiczno-społecznej. Wśród wypowiedzi badanych studentów duńskich znajdowały się także opinie ambiwalentnie bądź krytycznie określające istniejący w obrębie państwa duńskiego system opodatkowania. Wskazywano w tymże kontekście na brak aprobaty wobec odprowadzania około 50 – procentowego podatku, z jednoczesną preferencją funkcjonowania instytucji publicznych. System opodatkowania w tymże kontekście określony został swoistym „rozwiązaniem kompromisowym”, wskazywano tutaj również na postulat obniżenia poziomu opodatkowania osób indywidualnych. Z kolei w kontekście wypowiedzi krytykujących funkcjonowanie wspomnianego systemu wskazywano na nieadekwatność wysokości odprowadzanych sum do jakości oferowanych – zwłaszcza w obrębie instytucji opieki medycznej usług – w tymże kontekście krytyce poddawano rozbudowane struktury biurokratyczne, na których funkcjonowanie – w opinii studentów – przeznaczana jest znaczna część uzyskiwanych środków finansowych.

USTOSUNKOWANIE WOBEC WYZNACZNIKÓW LIBERALIZMU KULTUROWEGO

Problemy związane z urzeczywistnianiem idei liberalnych na terenie krajów Europy Wschodniej wynikały z wielu przyczyn, wśród których wskazać można: brak liberalnych tradycji, elementy realnego socjalizmu istniejące zarówno w organizacji życia społecznego jak i w mentalności jednostek, dominacja światopoglądu katolickiego (Szacki, 1994). Witold Morawski wskazuje na kapitalizm rozumiany w kategoriach wzorca zachodniego jako cel doktrynalny zmiany systemowej realizowanej w kontekstach społeczeństwa

polskiego. Jednocześnie cytowany Autor wskazuje, na fakt ewolucyjnego kształtowania się kapitalizmu zachodniego, a także na specyficzne dla pozostałych elementów systemu społecznego formy przybierane przez reguły podporządkowane wyznacznikom liberalizmu. Tym samym implementacja reguł liberalnych w konteksty społeczeństw transformacji systemowej łączy się z przybieraniem przez nie swoistych, specyficznych form (Morawski, 2000, s.13-14). Wśród czynników utrudniających włączenie wzorów zachodniej gospodarki liberalnej do kontekstów polskich cytowany Autor wyróżnia: przyczyny światopoglądowe (głównie - kontestowanie kultury zachodniej przez kościół katolicki); efektywnościowe (skoncentrowanych na potrzebie wypracowania własnych strategii integracji z Zachodem w miejsce założeń modernizacyjnych wskazujących na procesy imitowania wzorców zachodnich); epistemologiczne (wskazujące na niekorzystność bezkrytycznego poparcia udzielanego wzorom zachodnim prowadzącego do upowszechnienia deterministycznych modeli myślenia, bezkrytyczności propagowanych programów, regulowania wpływów zachodnich adekwatnie do przesłanek pragmatycznych, oraz ze względu na potrzeby wynikające z logiki zmiany systemowej) (Morawski, 2000, s.37-38). Andrzej Radziewicz-Winnicki analizując konteksty społeczeństwa polskiego wskazuje na nisko rozwiniętą świadomość legalistyczną, oraz funkcjonowanie postaw konserwatywnych łączących się z funkcjonowaniem w świadomości społecznej stereotypów, niekorzystnym ustosunkowaniem wobec mniejszości religijnych i narodowych. Jednocześnie szerokiemu lansowaniu społecznemu, także w kategoriach ideału wychowawczego, podlegają wartości przynależne do tradycji chrześcijańskiej, akcentowana jest rola religii, przy jednoczesnym deklarowaniu swoistego poparcia dla modelu państwa opiekuńczego (Radziewicz-Winnicki, 2001, s.15-16).

W Danii zasady działania Kościoła oraz zagadnienia funkcjonowania sfer religijnych podlegają regulacjom konstytucyjnym jak również

międzynarodowym dokumentom, w świetle ich ustaleń zagwarantowane jest w Danii zabezpieczenie wolności praktyk oraz wyznania religijnego. W Konstytucji zawarte są również przepisy wstępne regulujące funkcjonowanie Duńskiego Kościoła Narodowego, którym jest Ewangelicki Kościół Lutherański, wspomniany dokument wprowadza ustalenie, iż król Danii musi być członkiem Kościoła Narodowego (Fledelius, Juul, 1992, s. 30-31). Z kolei w odniesieniu do zakresu identyfikacji społeczeństwa z instytucjami i wartościami o podstawach religijnych, jak wskazują Roland Inglehart i Wayne E. Baker w kontekstach społeczeństw charakteryzujących się występowaniem cech późnego industrializmu oraz postindustrializmu, które w Europie reprezentowane są głównie przez społeczeństwa o dominacji chrześcijańskiej religii protestanckiej (m. in. Dania, Szwecja, Norwegia, Niemcy), występują specyficzne formy identyfikacji religijnej. Jednym z głównych w tymże kontekście trendów jest utrata popularności i autorytetu przez instytucje religijne – podporządkowane własnej hierarchii kościoły. Jednocześnie jednak stwierdzone jest zainteresowanie religią, której praktyki jednak podporządkowane są indywidualnym potrzebom jednostki – zwłaszcza związanych z zadawaniem sobie pytań dotyczących sensu życia. Jak wskazują cytowani autorzy, w Stanach Zjednoczonych Ameryki zauważana jest tendencja utraty popularności przez religijność łączoną z określonym miejscem i czasem przypisanym *sacrum* na rzecz tzw. „duchowości poszukiwania”, wyrażającej się w wysiłkach jednostki mających na celu doświadczanie przeżyć duchowych. Jak wykazały badania porównawcze realizowane przez Rolanda Ingleharta i Wayne’a E. Bakera w drugiej połowie lat ’90 społeczeństwo polskie charakteryzowało się znacznie wyższym stopniem identyfikacji z systemem wartości tradycyjnych niż przedstawiciele społeczeństwa duńskiego, w którym dominowało ukierunkowanie na działanie zgodne z systemem wartości charakteryzujących się podporządkowaniem wzorcom sekularno-racjonalnym z jednoczesnym ukierunkowaniem na działania

mające na celu autoekspresję, podczas gdy przedstawiciele społeczeństwa polskiego w silniejszym stopniu podporządkowywali własne działania faktowi uzyskania bezpieczeństwa egzystencjalnego (Inglehart, Baker, 2000).

Analizując preferowany zakres relacji istniejącej pomiędzy instytucją państwa a instytucją kościoła badani wyrażali dwie kategorie opinii, jedna z nich dotyczyła preferencji rozłącznego funkcjonowania instytucji państwa i kościoła w aspekcie politycznym oraz kreowania decyzji pociągających konsekwencje dla całości społeczeństwa, druga kategoria opinii wskazywała na preferencję wobec praktykowania współpracy instytucji państwa i kościoła w zakresie realizacji akcji społecznych o charakterze charytatywnym, pomocowym. Uzyskane wyniki badań wyraźnie korespondują z eksploracjami realizowanymi przez Irenę Borowik (2002) oraz Ronalda Ingleharta; Wayne E. Bakera (2000). Irena Borowik stwierdziła utrzymywanie się wysokiej identyfikacji z zarówno instytucjonalnymi jak i doktrynalnymi elementami systemu religijnego w polskim społeczeństwie potransformacyjnym, jednocześnie wskazując na wyodrębnienie się grupy reprezentującej relatywnie niższy - od przeciętnie stwierdzanego w społeczeństwie - poziom wspomnianej identyfikacji. Reprezentowały go grupy osób charakteryzujących się wyższym wykształceniem, przedstawiciele społecznej grupy zawodowej przedsiębiorców, osoby mieszczące się w wyższych przedziałach dochodów oraz osoby o liberalnym światopoglądzie politycznym. Irena Borowik wskazała na powyżej wymienione grupy jako reprezentujące wzorce „promodernizacyjne” (Borowik, 2002, s. 394). Jednocześnie w literaturze przedmiotu niejednokrotnie wskazywany jest fakt istnienia rozbieżności wynikającej z deklarowania własnej religijności przez przedstawicieli społeczeństwa polskiego z jednoczesnym nierespektowaniem zasad wynikających z uznawanej doktryny religijnej, reprezentowanie typu religijności o społeczno-politycznych implikacjach, nacechowanie postaw religijnych deklaratywnością (por. Radziewicz-Winnicki, Roter, 2000; Wysocka, 2000a, s. 51; Wysocka, 2000b;

Królikowska, 2001). Przytaczane konkluzje badań poszczególnych autorów korespondują z wynikami uzyskanymi w toku realizacji badań. W wypowiedziach badanych przejawiają się istotne różnice w obrębie deklaracji dotyczących własnej identyfikacji z elementami rzeczywistości religijnej wyrażanych przez studentów polskich oraz duńskich. Studenci polscy w niemalże wszystkich przypadkach deklarowali istotność elementów religii dla własnego funkcjonowania codziennego, wskazując na fakt uczestnictwa w kontekstach instytucjonalnych kościoła jak również na fakt indywidualnie podejmowanych wysiłków związanych z poszukiwaniem odpowiedzi dotyczących natury człowieka, jego przeznaczenia, sensu egzystencji ludzkiej. Studenci duńscy z kolei w większości przypadków deklarowali reprezentowanie postawy indyferentnej w relacji do instytucji religijnych, wskazywali na fakt braku własnego społecznego uczestnictwa we wspólnocie religijnej, z jednoczesnym uznaniem formalnej przynależności do Duńskiego Narodowego Kościoła Protestanckiego. Religię określali jako źródło uznawanych społecznie, ważnych zasad działania, fenomen kulturowy, element tożsamości narodowej. Deklarowane praktyki religijne najczęściej posiadały formę działań indywidualnych (indywidualna modlitwa, wchodzenie do kościoła, wtedy gdy nie odbywa się w nim żadna ceremonia religijna), nie związanych z obrzędowością wspólnoty religijnej.

Podobnie w przypadku określania obiektów definiowanych przez badanych w kategoriach autorytetu dla własnej osoby studenci polscy najczęściej osobą cieszącą się szacunkiem określali papieża Jana Pawła II, jako cechy wpływające na fakt darzenia papieża estymą wskazywany był fakt głoszenia przez niego dobra, aktywność w działaniu i zainteresowanie problemami świata, wytrwałość w realizacji wyznaczonych celów, wiara w młodzież, zdolność przebaczenia. Cechy personalne, takie jak dobroć, wielkoduszność, niekonwencjonalizm, otwartość na ludzi. Również często wskazywane w kategoriach autorytetu były osoby składające się na osobiste

środowisko życia badanych – przede wszystkim rodzice, ze względu na przekazywane, szanowane przez badanych wartości. Badani wskazywali także na fakt darzenia autorytetem wykładowców uniwersyteckich, gdzie wyznacznikiem przyznawanej im estymy była posiadana wiedza, kompetencje w zakresie określonej dziedziny nauki. Kolejną kategorię stanowiły nie określone jednoznacznie osoby odznaczające się cechami takimi jak: mądrość życiowa, wysokie kompetencje w realizowanej aktywności, odwaga, tolerancja, otwartość, szczerłość. Jeden z badanych obiektem własnego szacunku określił polityka – Adama Michnika ze względu na takie cechy jak: poświęcenie w urzeczywistnianiu w społeczeństwie polskim zasad demokracji, nie pretendowanie do uzyskiwania z tego tytułu profitów, a także zdolność obiektywnego osądu rzeczywistości społecznej. Studenci duńscy z kolei najczęściej określając autorytet wskazywali na osoby funkcjonujące w środowisku najbliższym badanych, gdzie najczęściej wymieniani byli rodzice, jedna z badanych wskazała na autorytet jaki stanowi dla niej ojczym. Badani wskazywali, iż estyma jaką obdarzają najbliższych wynika z siły osobowości tych osób, faktu uzyskiwania z ich strony wsparcia, wzajemnego funkcjonowania w nacechowanej bliskością emocjonalną relacji partnerskiej, wskazywali także na fakt czerpania inspiracji z postaw najbliższych. Autorytet przypisywany był również wykładowcom spotykanym przez badanych w środowisku akademickim, którzy stanowią w deklaracji badanych autorytet z uwagi na posiadaną wiedzę, kompetencje w zakresie reprezentowanej dziedziny naukowej. Wskazywano również na szacunek kierowany wobec osób reprezentujących takie cechy jak: niekonwencjonalność działania, odwaga w obronie praw innych osób, odwaga w obronie wartości uznawanych za godne szacunku, posiadanie siły charakteru, osobowości charyzmatycznej, tolerancji, skromności, kompetencje w reprezentowanej dziedzinie zawodowej. Jedna z badanych wskazała na autorytet jaki stanowi dla niej Dalajlama, jako cechy wzbudzające szacunek wskazała prezentowaną przez

niego pokorę, szacunek dla prawdy, nie stosowanie w podejmowanych działaniach agresji, wskazała także na przykład prezydenta George'a Bush'a, który w opinii badanej, reprezentując władzę państwową jednocześnie nie spełnia kryteriów autorytetu wspartego na reprezentowaniu godnych estymy cech osobowych, a więc pojawia się w opinii badanej sytuacja rozbieżności między pozycją determinowaną przez autorytet urzędu stanowiący efekt legitymizowanej władzy a brakiem cech określających autorytet osobisty (por. Sztompka, 2002, s. 374-375). Można stwierdzić, iż główne różnice występujące w obrębie deklaracji dotyczących ustosunkowania wobec elementów związanych z liberalnym systemem wartości umiejscowione są w obrębie kategorii związanych z liberalizmem kulturowym.

PODSUMOWANIE

Dane uzyskane w toku realizowanych badań, a następnie poddane analizie porównawczej i interpretacji, pozwalają na wyprowadzenie określonych wniosków dotyczących ustosunkowania akademickiej młodzieży funkcjonującej w kontekstach społeczeństwa duńskiego oraz polskiego wobec założeń doktryny liberalnej w jej ekonomicznym, politycznym oraz kulturowym wymiarze. Zarówno studenci polscy jak i duńscy wyrażali wysoką preferencję wobec respektowania zasad wolności osobistej, wolności słowa, wyznania religijnego, wyboru stylu życia; wskazywali na preferencję wobec podejmowania przez organy instytucji państwa działań subsydiujących instytucje edukacyjne, opieki zdrowotnej, opieki socjalnej; a także wobec przyznania instytucjom państwa priorytetu w realizacji zadań upowszechniania bezpłatnej edukacji, dostępu do służby zdrowia, pomocy socjalnej przed analogicznymi działaniami realizowanymi ze strony organów pozarządowych, instytucji społecznych, obywatelskich, którym przypisana została rola pomocnicza. Wskazywali także na preferencję wobec podejmowania przez

instytucję państwa ingerencji w zakres charakterystyk funkcjonowania rynku pracy, tworzenie nowych miejsc pracy, stwarzanie możliwości podejmowania zatrudnienia, organizowanie działań mających na celu dokształcanie, nabywanie nowych kwalifikacji. W odniesieniu do aspektów implikowanych w założeniach liberalizmu kulturowego z kolei zarówno studenci polscy jak i duńscy wyrażali preferencję wobec odrębności funkcjonowania instytucji państwa i kościoła, definiowanie instytucji państwa jako realizującej działalność gospodarczo-polityczną, podporządkowaną wyznacznikom racjonalizmu, instytucji kościoła zaś jako podporządkowanej sferze działań łączących się z tradycyjnym systemem wartości, łączącej się z elementami pozaracjonalnymi wskazywali na preferencję wobec zaangażowania się instytucji o charakterze religijnym w dobroczynną działalność społeczną. Jednocześnie jednak występowały znaczne zróżnicowania w zakresie indywidualnej identyfikacji badanych z kategoriami religijnymi, takimi jak definiowanie siebie w kategoriach przynależności do określonego wyznania, członkostwa w instytucji wyznaniowej, określanie własnej religijności, gdzie zauważyć można fakt przypisywania istotnego znaczenia religii w funkcjonowaniu codziennym badanych studentów polskich, z jednoczesnym definiowaniem w kategoriach autorytetu osoby papieża Jana Pawła II, będącego przedstawicielem instytucji kościelnej, ale jednocześnie będącego bliskim w kategoriach - tej samej co badani studenci - tożsamości narodowej determinowanej krajem pochodzenia. Z kolei badani studenci duńscy deklarowali marginalną rolę aktywności religijnej, funkcję instytucji religijnych, przynależność wyznaniową w funkcjonowaniu codziennym, relatywnie częściej niż studenci polscy deklarowali reprezentowanie światopoglądu agnostycznego, ateistycznego, bądź eklektyczny typ religijności. Na refleksję zasługuje także marginalna pozycja polityków definiowanych w kategoriach autorytetu, którzy częściej podawani byli przez badanych krytyce.

Podsumowując, wyprowadzić można tezę, zakładającą, iż badani studenci polscy oraz duńscy deklarowali podobny typ ustosunkowania oraz preferencji w odniesieniu do wyznaczników doktryny liberalizmu w jego ekonomicznym oraz politycznym wymiarze, znaczniejsze różnice w relacji do poprzednich aspektów wykazywali zaś w odniesieniu do zasad implikowanych przez wymiar kulturowy liberalizmu, gdzie studenci polscy charakteryzowali się znacznie wyższą preferencją wobec elementów łączących się z systemem wartości tradycyjnym niż studenci duńscy.

Jednocześnie założyć można tezę, iż podobieństwa w zakresie ustosunkowania wobec poszczególnych elementów liberalizmu ekonomicznego oraz politycznego, wynikające z wypowiedzi studentów polskich oraz duńskich wynikają z odmiennych podstaw przyczynowych, które w przypadku badanych przedstawicieli akademickiej młodzieży polskiej związane być mogą poczuciem zagrożenia badanych związanym z koniecznością funkcjonowania w kondycjach młodego, „potransformacyjnego” liberalizmu. Z kolei w przypadku badanych studentów duńskich deklaracje preferencji wobec założeń systemu i kondycji stwarzanych przez państwo typu *welfare-state* mogą wynikać z – niejednokrotnie deklarowanego - zaufania wobec jego działania i wynikających w ten sposób kondycji życia codziennego.

BIBLIOGRAFIA

- Andersen, Jorgen Goul (1993): Sources of Welfare – State Support in Denmark: Self-Interest or Way of Life. W: Welfare Trends in the Scandinavian Countries. Erik Jorgen, Hansen: Stein, Ringen; Hannu Uusitalo, Robert, Erikson (red.). Armonk, New York, London: M. E. Sharpe.
- Borowik, Irena (2002): Przemiany religijności polskiego społeczeństwa. W: Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku. Mirosława, Marody (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar
- Dahrendorf, Ralf (1996): Wolność a więzi społeczne. uwagi o strukturze pewnej argumentacji. W: społeczeństwo liberalne. Rozmowy w Castel Gandolfo.

- Krzysztof Michalski (przygotowanie). Warszawa: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Domański, Henryk; Ostrowska Antonina; Rychard, Andrzej (2000): Wstęp, czyli o życiu w Polsce i życiu Polaki. [W:] Jak żyją Polacy. Domański, Henryk; Ostrowska Antonina; Rychard, Andrzej (red.). Warszawa: IFiS PAN
- Drucker, Peter F. (1999): Społeczeństwo pokapitalistyczne. Warszawa: PWN
- Esping-Andersen, Gosta (1993): Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. [W:] Changing Classes: Stratification and Mobility in Post – industrial Societies. Gosta, Esping – Andersen (red.).
- Fledelius, Hanne; Juul, Birgitte (1992): Freedom of Religion in Denmark. The Danish Centre for Human Rights.
- Friedman Hansen, Judith (1980): We are a Little Land. Cultural Assumptions in Danish Every-Day Life. New York: Arno Press.
- Głąbicka, Katarzyna (2002): Europejska przestrzeń socjalna. Warszawa: WSP TWP w Warszawie.
- Grewiński, Mirosław (2001): Europejski Fundusz Społeczny jako instrument integracji socjalnej Unii Europejskiej. Warszawa: WSP TWP w Warszawie.
- Inglehart, Ronald; Baker, Wayne E. (2000): Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. „*American Sociological Review*” nr 1
- Jasiecki, Krzysztof (1996): Przedsiębiorcy jako „aktor transformacji”. „*Studia Socjologiczne*” nr 1
- Kochanowicz, Jacek (1999): Kapitalizm. [W:] Encyklopedia socjologii. T.II. Bokszański, Zbigniew (i in.) (red.). Warszawa: Oficyna Naukowa
- Królikowska, Anna (2001): Współczesna polska religijność w kontekście teorii anomii R. K. Mertona. „*Ruch Prawniczy, ekonomiczny i Socjologiczny*” zeszyt 1-2
- Melosik, Zbyszko (1995): Postmodernistyczne kontrowersje wokół edukacji. Toruń-Poznań: Edytor.
- Melosik, Zbyszko (1997): Różnica jako (kon)tekst pedagogiczny: ponowoczesne kontrowersje. [W:] Pamięć, miejsce, obecność. Współczesne refleksje nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne. Jan P. Hudzik, Jadwiga Mizińska (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Melosik, Zbyszko (2002): Pedagogika życia codziennego: teoria i praktyka. [W:] Edukacja a życie codzienne. Andrzej, Radziewicz-Winnicki; Ewa, Bielska (wsp.) (red.). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Morawski, Witold (2000): Zmiana instytucjonalna. Warszawa: PWN
- Radziewicz-Winnicki, Andrzej (1995): Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimej edukacji. Katowice: Śląsk
- Radziewicz-Winnicki, Andrzej (1997): Emeryci i renciści wobec sytuacji społecznego ubóstwa (w świetle ocen badanych zamieszkałych na terenie

- Górnos Śląskiego Okręgu Przemysłowego w województwie katowickim).
Katowice: Śląsk
- Radziewicz-Winnicki, Andrzej; Roter, Adam (2000): Institutional Effects on Religion in Poland during the Social Change. [W:] Dilemmas of Education. The Social and Political Context of Educational Change in Post-Communist Poland. Górnikowska-Zwolak, Elżbieta; Marzec, Danuta Krystyna; Radziewicz-Winnicki, Andrzej (red.). Katowice: Śląsk.
- Radziewicz-Winnicki, Andrzej (2001): Oblicza zmieniającej się współczesności. Kraków: Impuls
- Statistical ten-year review 2000. Feature on children and their families. Copenhagen: Statistics Denmark.
- Syrek, Ewa (1995): Ład społeczny jako paradygmat procesu socjalizacji. [W:] Problemy i tendencje rozwojowe we współczesnej pedagogice społecznej w Polsce. Andrzej, Radziewicz-Winnicki (red.). Katowice: Śląsk.
- Szacki, Jerzy (1994): Liberalizm po komunizmie. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”
- Sztompka, Piotr (2002): Socjologia. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Świat w liczbach 2003 (2003). Warszawa: Wydawnictwo Studio EMKA, wydawnictwo INTERWEST.
- Tobera, Piotr (2000): Niepokojąca nowoczesność. „Kultura i Społeczeństwo” nr 3
- Wiśniewski, Jakub (2002): W poszukiwaniu państwa opiekuńczo efektywnego. Od tradycyjnego *welfare state* do *the Third Way*. “Studia Socjologiczne” nr 2.
- Wnuk-Lipiński, Edmund (1999): Reforma, rewolucja, restauracja – trzy cechy transformacji postkomunistycznej. [W:] Władza i struktura społeczna. Jasińska-Kania Aleksandra; Słomczyński, Kazimierz M. (red.). Warszawa: IFiS PAN
- Wysocka, Ewa (2000a): Młodzież a religia. Społeczny wymiar religijności młodzieży. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wysocka, Ewa (2000b): Religijność a tolerancja. Obszary zależności. Kraków: Nomos
- Zboron, H. (1998): Aksjologiczne założenia liberalnego programu gospodarczego. [W:] Studia z filozofii i socjologii gospodarczej. Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, seria I, z.257. Franciszek Krzykała (red.). Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.